

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ
ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԹՈՒՐՔ ԳՐՈՂՆԵՐԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ¹**

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Գերմանիայի թուրքական համայնք, թուրքական գրականություն, արգելված թեմա, բռնի իսլամացում

Ինքնության փնտրտուքների խաչմերուկներում, որքան էլ զարմանալի թվա, Գերմանիայի թուրք գրողների համար, թերևս ինչ-որ գենետիկ հիշողության կանչով, ուսումնասիրման և քննարկման առարկա է դառնում Հայոց Ցեղասպանության հարցը: Այս թեմային ծավալուն անդրադարձների ենք հանդիպում հատկապես Գերմանիայի թուրք գրողների 1990-ականների կեսերին գրված ստեղծագործություններում: Անշուշտ, ժողովրդավարական ու ազատական եվրոպական հասարակությունը պարարտ հող էր ստեղծում պատմական իրողությունները բազմակողմանի ուսումնասիրելու և օրյեկտիվ գնահատականներ տալու համար: Արդեն եվրոպական նորմերով մեծացած Գերմանիայի թուրք գրողների համար թերևս փոքր-ինչ ավելի հեշտ էր կոտրել Թուրքիայում այդ ժամանակ դեռ խստագույնս պահպանվող Ցեղասպանության տաբուն:

Հարկ ենք համարում նշել, որ թուրքական իշխանությունները մշտապես փորձել են երկրից դուրս բնակվող քաղաքացիների շրջանում պահպանել արտաքին և ներքին քաղաքա-

---

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 13YR-6B0034 գիտական թեմայի շրջանակներում:

կան մի շարք հարցերի շուրջ՝ ինչպես, օրինակ, Քրդական հարցը, Կիպրոսի խնդիրը, Հայոց Ցեղասպանության ժխտումը, իրենց ձեռնադրելով ընկալումները: Այս նպատակով Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչություններն, իսկ ավելի ուշ նաև պաշտոնական Անկարայի կողմից ֆինանսավորվող ամենատարբեր հասարակական կազմակերպությունները բավական ակտիվ գործունեություն են ծավալել Գերմանիայում թուրքական համայնքի սկզբնավորման առաջին տարիներից: Միջանկյալ շեշտենք, որ Թուրքիայի կառավարության 2010 թ. որոշմամբ արտերկրում բնակվող թուրքերի և ազգակից հասարակությունների վարչության² ստեղծումից հետո այս գործունեությունը սկսեց ավելի համակարգված և ուղղորդված բնույթ կրել և ներկայումս իրականացվում է ոչ միայն քաղաքական, հասարակական, այլ նաև կրթական ու մշակութային մակարդակով: Բնական է, որ բոլոր այս մակարդակներում գործող ամենատարբեր թուրքական կազմակերպությունների թիրախային կետերից մեկն էլ մշտապես եղել է Հայոց Ցեղասպանության մերժողականության ամբապնդումը և հակահայկական լոբբինգը (փոփոխական հաջողությամբ):

Այս պայմաններում, պարզ է, որ Հայոց Ցեղասպանության ոչ թուրքական տարբերակը ներկայացնող ստեղծագործությունները հիմնականում անընդունելի են թուրքական համայնքի համար: Սրան ավելացնելով Թուրքիայից անխուսափելիորեն եկող բացասական անդրադարձը՝ կարող ենք փաստել, որ նույնիսկ Եվրոպայում բնակվող թուրք գրողի համար Ցեղասպանության թեմային անդրադարձ կատարելը բավական համարձակ քայլ է, որն արժանի է ուսումնասիրման և արժևորման:

---

² Վարչության մասին մանրամասն տե՛ս պաշտոնական կայքէջում՝ <http://www.ytb.gov.tr>

Գերմանաբնակ թուրք գրողների շարքում Հայոց Ցեղասպանության թեման վեր են հանել Ջաֆեր Շենոջաքը, Էմինե Սևգի Օզդամարը, Քեմալ Յալչընը: Ընդ որում, եթե Ք. Յալչընի ստեղծագործություններն որոշ չափով հայտնի են հայ ընթերցողին, իսկ նրա «Միրտս քեզնով է խայտում» գիրքը նույնիսկ հասանելի հայերենով, ապա Է. Ս. Օզդամարի և Ջ. Շենոջաքի անունները Հայաստանում գրեթե արծարծված չեն: Մինչդեռ նրանց ստեղծագործություններում Հայոց Ցեղասպանությանը վերաբերող ակնարկները, առաջին հայացքից հպանցիկ թվացող հիշատակումները բավական ուշագրավ են:

Ցեղասպանության թեմային փոքրիկ ակնարկով անդրադարձել է նաև ավելի վաղ սերնդի գրող Նիհաթ Բեհրանը: Նրա «Օտարություն» գրքի հերոսներից մեկը՝ Մուսան, իր որդուն՝ Վեյսելին քառասունքից դուրս գալուց հետո ուղարկում է Կարսի մոտակայքում գտնվող հայրենի գյուղում ապրող իր տարեց քրոջ մոտ: Քույրը երեխային չորս տարվա ընթացքում հեքիաթի փոխարեն անընդմեջ 1910-ականների հայկական դեպքերն է պատմում. «Գարբիսյանը 30 մարդով Ուզունմի-նարեն գրավեց: Իմամ Սեիդը մինարեի վրա երեկոյան էզան էր կարդում: Արբաս Բեյը ձիով դուրս եկավ Միրզա Բեյի մոտ: Լուր տարավ: Ջիմշիթը Բյույուք դերեում էզանի ավարտին էր սպառում: Հորթերը սկսեցին բառաչել, ոչխարները մկկալ: Ագռավները զգացին արյան հոտը: Գյուղը տակնուվրա եղավ: Սովերները սև ամպերի նման կախվեցին երկրի վրա: Ձագերը կաղկանձում էին, շները ոռնում: .... Ձիերը խրսոնել էին, թխսկան հավերը ձագերին հավաքելով բներն էին քաշվում: Նազարյանը դանակը կոկորդում ընկավ Ասլան Բեյի դռան մոտ: Ջարկերակից հոսող արյունը ձեռքից շուտ հասավ դռան բռնակին... Երեսը մրջյունները պատեցին: Ձայնը խռպոտեց, խեղդվեց»³:

---

³ Behram N. , Gurbet, İstanbul, 1998, s. 35.

Ձ. Շենոզաքի «Վտանգավոր բարեկամություն» վեպը թուրքական միջավայրում Հայոց ցեղասպանությանը անդրադարձող առաջին ստեղծագործություններից է: 1998 թ. գրված այս վեպով ամբողջանում է ավելի վաղ տպագրված «Ներքնաշապիկով մարդը» և «Պրերիա» ստեղծագործությունների գլխավոր հերոսի՝ Սաշայի կյանքը: Մեծ ճանաչում չվայելող գրող Սաշան փորձում է սեփական ես-ը գտնել գերմանական հասարակության ոլորաններում: Թուրք հորից և գերմանացի հրեա մորից սերող Սաշան ինքն իրեն հասկանալու համար նույնիսկ մեկնում է ԱՄՆ, սակայն այնտեղ էլ չգտնելով իր հարցերի պատասխանը՝ վերադառնում է Գերմանիա:

«Վտանգավոր բարեկամություն» վեպը սկսվում է տխուր իրողության փաստամամբ. Սաշայի տարիներ առաջ բաժանված ծնողները նրա համար անհասկանալի պատճառով նույն ավտոմեքենայով վթարի են ենթարկվում և զոհվում: Որպես միակ ժառանգ, նա ստանում է բավական լուրջ կարողություն: Սակայն, երբևէ գումարի կարիք չունեցած, Սաշայի համար առավել մեծ կարևորություն է ներկայացնում հորից մնացած արձաթյա տուփը, որտեղ պահված են դեռևս 1936 թ. ինքնասպանություն գործած պապի օրագրերը: Գուցե՞ այս «մոխրագույն կազմով, սովորական ֆրանսիական» տետրերի արաբատառ և ռուսատառ գրությունները լույս կսփռեն պապի տարօրինակ ինքնասպանության պատմության վրա և կօգնեն հերոսին ավարտի հասցնել իր կյանքի փնտրտուքները: Գրականագետ Ջեյմս Ջորդանը գրում է. «Սաշան հույս ունի, որ գոյություն ունի բացահայտման կարոտ հստակ ինքնություն և որ ընտանիքի անցյալը պարզելուն պես բոլոր կապերն ինքնըստինքյան կհաստատվեն»⁴: Տետրերն այնքան կարևոր են թվում հերոսին, որ նա նույնիսկ չի ուզում դրանց

---

⁴ Jordan J., Zafer Şenocak's essays and early prose fiction: from collective multiculturalism to fragmented cultural identities, Zafer Şenocak, editors: CHesman T, Yeşilada K., Cardiff, 2003, p. 101.

որևէ մեկին ցույց տալ. որոշում է ինքնուրույն սովորել թուրքերեն և համադրելով արաբերենից իր ունեցած սակավ գիտելիքներն ապակողավորել գրություններն, ապա դրանց հիման վրա պապի մասին վեպ գրել: Որոշ ժամանակ անց, սակայն, Մաշան հասկանում է այս աշխատանքի ապարդյունությունը և դիմում թարգմանչի օգնությանը: Մի քանի ամսվա ընթացքում մաս-մաս թարգմանվող տետրերից նա անսպասելի բացահայտումներ է անում:

Այս պատմության ամբողջ ընթացքում, որ ներառում է տուփը ստանալուց մինչև օրագրերի թարգմանությունները ընթերցողին ներկայացնելու պահը, երկխոսություններ գրեթե չկան, այուժեն կառուցված է Մաշայի հոգեվիճակը արտացոլող մտորումների ներկայացման վրա: Այդ մտքերն իրականում ոչ միշտ են կապված պապի օրագրերի կամ ինքնության խնդրի հետ: Իրարից համարներով առանձնացված գրքի 35 գլուխները արտացոլում են գերմանական հասարակությանը հուզող ամենատարբեր խնդիրների վերաբերյալ այդ խնդիրների պրիզմայում բնակվող հրեա-թուրքի տեսանկյունը: Գլուխները հստակ տրամաբանական կապ չունեն՝ իրար հաջորդելով ու միախառնվելով քննության են առնվում պապի ինքնասպանությունից մինչև Բեռլինի պատի քանդման պատճառներն ու հետևանքները ներառող հարցեր:

Գրքի ողջ ընթացքում պապը, ում անունն այդպես էլ հայտնի չի դառնում, բայց ով փաստորեն կարևորագույն գործող անձ է, միայն հպանցիկ է հիշատակվում: Այստեղ-այնտեղ թաքնված փաստերն ի մի բերելով՝ հասկանում ենք, որ Մաշայի պապը ծագումով Կարսից է (այստեղից էլ ռուսերեն տառերի իմացությունը): 1914-1918 թթ. օսմանյան բանակի զինվոր է եղել: Բաց գույնի մաշկ ունենալու և հայերենին ու ռուսերենին լավ տիրապետելու շնորհիվ հետախուզական աշխատանքով է զբաղվել⁵: Պատերազմի տարիներին հայերի

---

⁵ Şenocak Z., Tehlikeli Akrabalık, İstanbul, 2006, s. 37.

անուններով առաջին ցուցակը նա է կազմել: Այդ ցուցակում 500 անուն պետք է լինէր: Մեկը դուրս է մնացել ցուցակից: Մի կնոջ անուն: Բայց ինչո՞ւ⁶: Այս հարցն ամենասկզբից հուզում է Սաշային: Հատկանշական է, որ նրան չի հետաքրքրում, թե 500 անուն ներառող ցուցակն ինչ նպատակով է կազմվել: Այսինքն՝ ի սկզբանե հեղինակը նպատակ չի դնում ներկայացնել Հայոց ցեղասպանությունը: Այն ավելի շուտ ֆոնային երևույթ է, քան հիմնական թեմա: Ուստի զարմանալի չէ, որ հեղինակն որևէ բացատրություն չի էլ տալիս: Միայն պապի օրագրից 1921 թ. փետրվարի 21-ին արված մի գրություն է մեջբերում. «Մեր մշակույթում մեղավորություն տերմինը չկա: Մենք միայն մեղք գիտենք: Մեղքը մեր կրոնական, աստվածային գոյության առջև ունեցած պատասխանատվության սահմաններն է շրջագծում: Սակայն երբևէ ինքներս մեր առջև պատասխանատվություն չենք զգում: Մեղավորությունը մադկային հարց է: Մարդն իր մեղքի հետ միշտ դեմ դիմաց է: Մենք միայնակ մնալուն սովոր չենք»⁷:

1920-ական թվականներին պապն եղել է քեմալական շարժման ակտիվ մասնակից, կովել «մեծ փրկիչ» Մուսթաֆա Քեմալի կողքին: Ավելին, «մեծ փրկիչը» Սաշայի պապի ու տատի հարսանիքի վկան է եղել: Հանրապետության հռչակումից հետո պապը կարողացել է լուրջ հաջողությունների հասնել, նույնիսկ Մտամբուլում համայնքապետ դառնալ: Պապի կերպարի ողջ նկարագրությունն այսքանով է սահմանափակվում: Ամբողջ գրքի ընթացքում պահպանվող այս անհատակությունը, տողատակերում ինչ-որ բան գտնելու, կիսաավարտ նախադասություններում թաքնված փաստեր հայթայթելու անհրաժեշտության ինտրիգ է ստեղծում, ստիպում անընդհատ լարված մնալ և անհամբեր սպասել վերջաբանին: Սակայն հեղինակը բնավ չի շտապում: Եվ մեղքի

---

⁶ Նույն տեղում, էջ 38:

⁷ Նույն տեղում, էջ 110:

զգացման կամ հայերի ցուցակների մասին մտորումներից հանկարծակի անցում է անում, օրինակ, պատերազմից հետո այրիացած գերմանացի կանանց խնդիրներին:

Չուտ գերմանական խնդիրներին գրքում բավական լուրջ տեղ հատկացնելու փաստը հստակ արտացոլում է հեղինակի դիրքորոշումը: Գերմանիան կարևորագույն դեր ունի նրա կյանքում: Մինչդեռ Թուրքիային շատ քիչ տեղ է հատկացված: Հերոսի համար Թուրքիան հեռու, անծանոթ մի երկիր է՝ նա ոչ թուրքերեն գիտի, ոչ էլ առանձնապես ծանոթ է թուրքական մշակույթին: «Երբեք թուրքերեն որպես այդպիսին չեմ կարողացել սովորել: Միայն մի քանի բառ գիտեմ: Միջին գերմանական տուրիստից ոչ ավելի», - անկեղծորեն ասում է Սաշան⁸: Ավելին, Թուրքիան գրքում ներկայացված է հիմնականում բացասական երանգներով: Օրինակ, պապի կենսագրությունը ներկայացնող մի դրվագ հստակ արտացոլում է Թուրքիայում տիրող ոչ ժողովրդավարական մթնոլորտը. «Պապս 35 տարեկան է: Ուժեղ մարդ է: Համայնքապետի թեկնածու: Մրցակիցն էլ է նույն կուսակցությունից: Պապս կեղծիք է անում, որպես կաշառք ընտրողներին ընտրությունից առաջ ձախ ոտքի կոշիկներ է բաժանում է: Մյուսն էլ ընտրությունից հետո է խոստանում տալ: Պապս ընտրությունից առաջ կոշիկի գործարան է հիմնում: Ընտրություններում հաղթում է»⁹: Ավելին, մարտահրավեր նետելով Աթաթուրքի անվան անձեռնմխելիությանը՝ հեղինակը մի տեսակ հեզնանքով է գրում բոլորին կրթելու, քաղաքակրթելու նրա մոլուցքի մասին. «Միգուցե նա կարողացավ փրկել, բայց քաղաքակրթել՝ երբեք»¹⁰: Նման վերաբերմունքը հատկապես աչքի է ընկնում, քանի որ գրքում ինչ-որ իրադարձությունների կամ մարդկանց հստակ գնահատականներ գրեթե չկան: Հեղինակ

---

⁸ Նույն տեղում, էջ 12:

⁹ Նույն տեղում, էջ 38:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 30:

կը միշտ աշխատում է փաստերի համադրությամբ վերջնական հետևությունները թողնել ընթերցողին:

Փոքր-ինչ այլ է վերաբերմունքը մորական կողմից իրեն ժառանգություն հասած հրեական արյան նկատմամբ: Հրեական մշակույթն էլ Սաշային առհասարակ հետաքրքիր չէ: Մոր ջանքերով մինչև ուղնուծուծը գերմանական ստանդարտներով ապրող այդ մարդը, սակայն, իրեն գերմանացի էլ չի կարող համարել, քանի որ կարծես ամբողջ հասարակությունն է դրան դեմ դուրս գալիս: Նույնիսկ Գերմանիայի խնդիրներին անդրադարձող նրա գրքերն են ընթերցողի գերմանքն առաջացնում. ընթերցողն ուզում է տեսնել հեղինակի օտարական, միգրանտ լինելը ընդգծող ստեղծագործություններ, ինքնության փնտրտուքում տվայտվող հերոսներ: Պատահական չէ, որ Սաշայի կարծիքով «Գերմանիայում որքան շատ ես ուզում գերմանացի թվալ, այնքան ավելի օտար ես դառնում»¹¹: Այս խնդիրը գրող Ջ. Շենոջաքին բավական շատ է հետաքրքրում: Լինելով երկրորդ սերնդի միգրանտ, նա թերևս մշտապես առերեսվել է երկու մշակույթի մեջտեղում ոչ մի մշակույթին չպատկանելու խնդրին: Պատահական չէ, որ գրքի գլուխներից մեկում հերոսին տալով թուրքական համայնքի ներկայացուցիչների հետ հարցազրույցների հիման վրա նրանց մասին հողվածներ պատրաստող լրագրողի աշխատանք, Ջ. Շենոջաքն, ինքն իրենից հարցազրույց վերցնելով, պատմում է իր կյանքի, իր փորձառության մասին: «Գրող եմ,- ասում է նա,- ոմանց կարծիքով թուրք գրող: Այս թուրք գրողը, սակայն, գերմաներեն է գրում: Այժմ գերմանական անձնագիր ունի, սակայն միևնույն ժամանակ արտասանությունը դեռևս շատ դժվար համարվող այնպիսի մի ազգանուն ունի, որ ամեն անգամ ստիպված է տառ առ տառ կողավորել այն. Շ - Շամուել, Է - Էմիլ, Ն - Նյուրնբերգ, Օ - Օտտո, Ջ - Ջե-

---

¹¹ Նույն տեղում, էջ 93:

սար /Կեսար/, Ա - Արկտիկա, Ք - Քարլ: Այսպիսով, մի էկզոտիկ անունից յոթ ծանոթ անուն է ծնվում»¹²:

Թեև հրեական մշակույթը կարևորություն չի ներկայացնում հերոսի համար, սակայն Գերմանիայում և ընդհանրապես աշխարհում հրեաների ունեցած ազդեցության, Հոլոքոստի և հետհոլոքոստային Գերմանիայի մասին մտորումներն կարևորագույն դեր ունեն նրա համար: Գերմանիայում տարածված համընդհանուր մեղքի զգացման ալիքի վրա հրեաների մասին գրքում խոսվում է անսահման ակնածանքով, մինչդեռ քրիստոնյաները ներկայացվում են որպես սաղորիչներ ու դավաճաններ: Ընդ որում, այս իդեալականացված վերաբերմունքին առաջին հերթին արժանանում են Թուրքիայում բնակվող հրեաները՝ դարեր շարունակ Օսմանյան կայսրության հլու-հնազանդ և հավատարիմ հպատակները: Մինչդեռ քրիստոնյաները ոչ միայն դարերով հալածել են հրեաներին, Իսպանիայից Օսմանյան կայսրություն գալուց հետո նրանց դիտարկել որպես թշնամիներ, այլև կազմակերպել Հոլոքոստ և այսօր էլ շարունակում են անտիսեմիտիզմի գաղափարներ քարոզել ոչ միայն Գերմանիայում, այլև ամբողջ աշխարհում: Ավելին, ներկայացնելիս կնոջ՝ Մարիի Սալոնիկ գործուղումը, Սաշան չի մոռանում շեշտել, որ երբ քաղաքն անցավ Հունաստանին, հրեաներն էլ թուրքերի հետ միասին լքեցին այն: Օսմանյան կայսրության փլուզումը Բալկաններում բնակվող հրեաների համար ամենաքիչը թուրքերի չափ աղետալի եղավ: Քրիստոնյաները շատ լավ էին հիշում, ինչպես հրեաների պոտենցիալ թշնամի լինելը, այնպես էլ Օսմանյան կայսրությունում հրեաների և թուրքերի միջև մտերմությունն ու փոխըմբռնումը¹³:

Հեղինակի համար հրեական և թուրքական ճակատագրերի միասնականության ու բարեկամության լրջագույն ապա-

---

¹² Նույն տեղում, էջ 95:

¹³ Նույն տեղում, էջ 68:

ցույց է այն փաստը, որ ինչպես XVI դարում հազարավոր հրեաներ տեղափոխվեցին Թուրքիա, այնպես էլ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Սաշայի մոր ընտանիքը և նրանց հետ մեկտեղ բազմաթիվ այլ հրեաներ նացիստական հետապնդումներից զերծ մնալու համար տեղափոխվում են Ստամբուլ: Պատերազմի նախօրեին և դրա տարիներին, հեղինակի վկայությամբ, «զերմանական հրեաների համայնքը Թուրքիայում գնալով ավելանում էր: Շվեյցարիայում գործող կազմակերպությունը հրեա գիտնականների՝ իրավաբաններին, տնտեսագետներին, բանասերներին ուղարկում էր թուրքական համալսարաններ»¹⁴: Այն փաստը, որ Թուրքիան Գերմանիայի լուռ դաշնակիցն էր, զրքում անտեսվում է: Բայց կրկին առաջ է քաշվում քրիստոնյաների ու հրեաների հակադրումը: Մասնավորապես, զրքում շեշտվում է, որ Երկրորդ համաշխարհայինի տարիներին Ստամբուլի Թոքթայան հայկական հյուրանոցը¹⁵ նացիստների հավաքատեղի էր, ուր հրեաների մուտքն արտոնված չէր:

Հրեաների նկատմամբ ընդգծված լավ վերաբերմունքն արդեն իսկ նշված զերմանական հասարակության մեջ տարածված մեղքի կոմպլեքսով բացատրվելու հետ միասին մեկ այլ հիմք էլ ունի: 1970-ականներին Գերմանիայում թուրքերին

---

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 52:

¹⁵ Թոքթայան հյուրանոցն, իսկապես, հայտնի է եղել Ստամբուլում: Սակայն, նրա տերն էլ է դարձել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կիրառված Ունեցվածքի հարկի գոհ: Երբ հայ գործարար Թոքթայանը բոլորի համար անսպասելի կերպով կարողացավ կանխիկ հավաքել իր համար սահմանված բավական խոշոր 1 մլն լիրա հարկի գումարը և տարավ այն Ստամբուլի հարկային վարչություն, թուրք պաշտոնյաները հանկարծակի հայտարարեցին, որ նրա հարկը ոչ թե 1 մլն, այլ 10 մլն թուրքական լիրա է և սխալմամբ մեկ գրո չի գրվել: Լսելով այս՝ Թոքթայանը սրտի կաթված ստացավ: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Մելքոնյան Ռ., Ակնարկ Ստամբուլի հայ համայնքի պատմության (1920-ականներից մինչև մեր օրերը), Եր., 2010, էջ 19:

հաճախ էին համեմատում հրեաների հետ: Ընդ որում, համեմատությունը միշտ էլ հրեաների օգտին էր: Հեղինակն այս իրողությունը ներկայացնում է օգտագործելով մի այրի կնոջ հետևյալ խոսքերը. «Հիմիկվա թուրքերն այն ժամանակվա հրեաներից շատ ավելի վատն են: Հրեաներն զոնե գերմանացի էին ձևանում, գերմանացիների պես էին իրենց պահում... Հրեաների ու գերմանացիների միջև աստելությանը միախառնված սեր կար, սակայն թուրքերի ու գերմանացիների միջև աստելությունից բացի ուրիշ բան չկա»¹⁶: Գրքի մեկ այլ էպիգրոֆիկ հերոս՝ Հայնրիխը, ում հետ Սաշան ծանոթանում է համալսարանի գրադարանում 1930-ականների թուրք-գերմանական հարաբերություններն ուսումնասիրելիս, ասում է. «Գերմանացիները պատմությունից ոչինչ չեն սովորել: Հիմա էլ թուրքերին վերցրին-բերին: Մինչդեռ նույնիսկ հրեաների հետ կոմպրոմիսի չեն եկել»¹⁷: Գրքում մեջբերված են նաև գերմանացի լրագրող Կառլ Շումանի հետևյալ դիպուկ խոսքերը. «Թուրքերի մեծաթվությունը նվազեցնում է եվրոպական ազգերի պաշտպանվելու ուժը: Աթաթուրքի բարեփոխումները միայն թուրքերի հագուստներն եվրոպական դարձրին: Սակայն դիմակները չեն կարող թաքցնել նրանց ասիական, արևելյան բնույթը: Թուրքերը կայսերական ազգ են: Իշխող ազգ: Միշտ ուզում են իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնել: Հրեաների զոհի շապիկը նրանց չի սազում: Հրեաներից տարբերվում են, իշխանություն են ուզում: Արվեստով ու գիտությամբ չեն բավարարվելու: Դրանք թուրքերի ուժեղ կողմերը չեն: Բանակ և քաղաքականություն են ուզում մտնել: Քանի որ կարողանում են լավ ելույթ ունենալ ու պատերազմ վարել»¹⁸: Փաստորեն, Գերմանիայի համար ավանդական հրեաներ-գերմանացիներ հակամարտության մեջ 1960-ա-

---

¹⁶ Şenocak Z., նշվ. աշխ., էջ 62:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 77:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 81:

կաններից որպես երրորդ կողմ ընդգրկվում են նաև թուրքերը: Ըստ Ջ. Շենոջաքի, մեր օրերում «ո՞վ է իսկական գերմանացի» հարցի պատասխանը, այսինքն՝ սեփական ինքնության փնտրտուքը, պետք է դիտարկել թուրքեր, գերմանացիներ, հրեաներ եռանկյան համատեքստում: Ջ. Շենոջաքը գերմանաբնակ թուրքերի մեծ մասին այնքան հուզող սեփական ես-ի հարցը ձևակերպում է վերաշարադրելով հայտնի հեքիաթի բառերը. «Հայելի, հայելի ինձ ասա, ով է այս Գերմանիայում ամենագերմանացի»¹⁹: Հարցը, սակայն, հռետորական է և պատասխան ակնկալելն էլ անիմաստ:

Գրքում զարգանում է փոքրիկ երկրորդ սյուժետային գիծ, որն անմիջական կապ ունի հայերի հետ: Մաշայի կինը՝ գերմանուհի Մարին, վավերագրական ֆիլմ է նկարահանում Թալեաթ փաշայի մասին: Թալեաթի կերպարի վերաբերյալ Մարինի դիրքորոշումն հստակ է. հարյուր հազարավոր անմեղ զոհերի մարդասպանը արդարացում չունի: Մակայն այս փաստը զարմանալիորեն տհաճ է Մաշային: Որքան էլ նա հեռու է իր թուրքական արմատներից, այնուամենայնիվ, նա ըմբոստանում է Թալեաթ փաշայի ցեղասպան, վայրենի թուրքի կերպարի դեմ: Նա նույնիսկ կնոջը մեղադրում է Թալեաթ փաշայի կերպարը միայն Եվրոպական աղբյուրների հիման վրա ձևավորելու մեջ և առաջարկում նրան ծանոթանալ Թալեաթի գործունեությանը նվիրված թուրք հեղինակների անդրադարձներին՝ միակողմանի կարծիքից խուսափելու համար: Դիմելով կնոջը և կնոջ կերպարում, անշուշտ, ամբողջ Եվրոպային, նա ասում է. «Իսկական արևելյան ժողովուրդ հայերին միայն մուսուլմանների շրջապատում ապրող քրիստոնյաներ լինելու համար արևմտյան են համարում: Սրա հետ մեկտեղ տարածաշրջանի բոլոր ժողովուրդներից առավել ուժեղ արևմտյան կողմնորոշում ունեցող թուրքերին մուսուլման լինելու պատճառով երբեք Եվրոպայի, Արևմուտ-

---

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 85:

քի մաս չեն համարում»²⁰: Ավելին, ժխտելով հայերին կոտորելու թուրքերի միտումը՝ միաժամանակ պատմությունից օրինակներ բերելով, Մաշան ուզում է ցույց տալ, որ նույնիսկ եթե հայերի զանգվածային սպանություններ են եղել, դա դեռ տազնապ բարձրացնելու առիթ չէ. «Ֆրանսիացիներն էլ Ալժիրում են կոտորած կազմակերպել, իսկ բրիտանացիներն ընդհանրապես աշխարհի կեսը կոդոպտել են, սակայն նրանց Եվրոպայի Խորհրդից և Եվրոպայի Միությունից չեն հանել: Դուք, եվրոպացիներդ, կեղծ խաղ եք խաղում, երկերեսանի եք: Սպիտակ մարդը միշտ երկերեսանի է»²¹: Արյան կանչն է ստիպում Մաշային նման արտահայտություններով նեղացնել սիրելի կնոջը, թե՛ սա եվրոպական ազատականության ու հավասարության սկզբունքների ծայրահեղ արտահայտումն է: Հեղինակն եզրահանգումները թողնում է ընթերցողի հայեցողությանը: Նույնիսկ Թալեաթ փաշային վերաբերող որևէ գնահատական, վերջնական կարծիք գրքում չենք գտնում: Մաշան ինքն իրեն հարցնում է. «Թալեաթ փաշան Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հարյուր հազարավոր հայերի օսմանյան կայսրությունում բռնագաղթի համար պատասխանատու է: Ինչպե՞ս կարող էր լուսավորության կողմնակից, հաջողակ քաղաքական գործիչը զանգվածային սպանության կազմակերպիչ լինել»²²: Հարցը մնում է անպատասխան: Մարին մեկնում է Մալոնիկ, ապա Թուրքիա՝ նոր նյութեր հավաքելու: Ընթերցողը չի իմանում, սակայն, թե ինչեր է նա այնտեղ բացահայտում իր համար, նոր տեղեկություններն ամրապնդում են նրա կարծիքը, թե՛ գուցե ստիպում հրաժարվել կտրուկ գնահատականներից: Կարծես հեղինակը չի ուզում կարծիք պարտադրել, միայն մտածելու համար հիմք է ստեղծում:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 15:

²¹ Նույն տեղում էջ 65:

²² Նույն տեղում, էջ 67:

Սաշայի մեկը մյուսին հետևող մտքերի հորձանուտում պապի մասին տրվող ցաքուցրիվ տեղեկություններն ամբողջանում են գրքի վերջին գլխում: Տեսրերն ընթերցված են, պապի ու, հետևաբար, նաև ամբողջ ընտանիքի պատմության մի մեծ գլուխ՝ բացահայտված: Փաստորեն, Առաջին համաշխահային պատերազմի տարիներին որպես օսմանյան զինվոր պապը մասնակցել է հայերի տեղահանությանը: Արդեն հիշատակված ցուցակի նպատակը կազմակերպված աքսորն էր: 500 հոգուց միայն մեկի անունն է ջնջել, մնացածներից և ոչ մեկի չի խղճացել, ոչ մեկի հանդեպ մեղքի զգացում չի ունեցել: Ավելին, չնայած երկիրն աղքատացել է, բայց նա կարողացել է երկրի արևելքում ստեղծված կողոպուտի հնարավորություններն օգտագործել և տեղահանվածների «լքյալ գույքի» հաշվին հարստանալ, քանի որ, իր իսկ վկայությամբ, «նրանց վերադարձն կտրականապես անհնարին է: Դրա համար անհրաժեշտ ամեն ինչ արված է»: Սաշան, վերաձևակերպելով պապի նոթերը, գրում է. «Հաշվի չէր առնում, որ մի օր նորից ստիպված է լինելու անցյալի մասին մտածել: Երեկ երեկ էր, այսօր այսօր է, հատկապես, երբ պետք է անցած-գնացածը մոռանալ»: Ավելին, պապը գտնում էր, որ իր երկրի անցյալով կարող է հպարտանալ, քանի որ «նույնիսկ բոլոր պարտություններից հետո ոտքի վրա մնաց: Ամեն անգամ վերջնական հաղթանակին հավատաց: Հաղթեց: Թանկ վճարեց: Սակայն, եթե հաղթանակի համար թանկ չես վճարում, հաղթանակն արժեք չի ունենում: Իրական հաղթանակները ձեռքբերման հետ կապ չունեն: Կորուստներով են լի»²³:

Պապն էլ, չնայած հաղթանակել է, հերոս է հռչակվել, բայց կորցրել է իր կյանքի ամենակարևոր կնոջը, իր կյանքի իմաստը: Նորից մեջբերելով պապին՝ Սաշան գրում է. «Այն կնոջը սիրում էր: Այն ժամանակ, սակայն, դեռ չգիտեր, թե սերն ինչպիսի զգացմունք է: Կարծում էր, որ այդ զգացմունքն իրեն չի

²³ Նույն տեղում, էջ 124:

սագում: Սպանելու համար էր պետք պայքարել, ոչ սիրելու: Այն ժամանակ կյանքն իմաստ ուներ»²⁴: Ճակատագրի հեզ-նանքով այդ կինը հայուհի է: Նրա անունն է ջնջել տխրահո-չակ ցուցակից: Ընթերցողի համար, սակայն, անհայտ մնացող պատճառներով այդ կինն էլ է տարագրվել: 1936 թ. անցյալից ստացված մի նամակ տակնուվրա է անում պապի կարծես թե հաջողված կյանքը: Նամակից ընդամենը մի քանի տող մեջ-բերելով՝ հեղինակը ներկայացնում է մի ամբողջ կործանված կյանք: Կինը գրում է. «Մեր աղջիկը քեզ չի ճանաչում: Մինչ-դեռ արդեն 20 տարեկան է: Կարծում է, հայրը մահացել է: Այնքան էլ հեռու չի ճշմարտությունից, այնպես չէ՞: Թե ինձ-նից անտեղյակ դեռ ապրում ես: Եթե այլևս չկարողանանք միասին լինել, կյանքիդ վերջ ես տալու, չէի՞ր խոստացել... Փախուստի ճանապարհին հազար անգամ հարձակումների ենթակվեցի: Գուցե մեր երեխան էլ քեզնից չի, դեմս դուրս ե-կած մորթաբարներից և զինվորական համազգեստով վիժ-վածքներից է»²⁵: Պապի դասավորված կյանքն մի ակնթար-թում տակնուվրա է լինում: «Դողում էր, - պատմում է թողը,- կյանքի միակ սիրած կինը նա էր: Ինչպե՞ս էր այսքան տարի առանց նրա ապրել: Ինչպես՞ էր կարողացել ուրիշ կնոջից ե-րեխա ունենալ»: Նա այլևս չի կարող սպասել: Նա իրագոր-ծում է իր խոստումը:

Գիրքը նման վերջաբան ունի: Ոչ մի մեկնաբանություն: Ի՞նչ է գգում Սաշան: Ինչպե՞ս է փոխվում նրա աշխարհա-յայցքը: Զոհի ու դահիճի արյունը կրելու գիտակցությունը ին-չի՞ կհանգեցնի: Ոչ մի հստակ պատասխան: Ցեղասպանու-թյունը գրքի սյուժեի առանցքային մասն է կազմում, սակայն կարծես չշոշափված է մնում: Չկան մանրամասն նկարագ-րություններ, փաստեր, թվեր: Ինչո՞ւ, ինչպե՞ս և ո՞ւր են ու-ղարկել հայերին, ի՞նչ է պատահել նրանց հետ: Այս հարցերի

---

²⁴ Նույն տեղում, էջ 126:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 127:

պատասխաններն ամփոփված են վերը նշված հակիրճ նախադասություններում: Հայերը տեղահանվել են, սպանվել, կողոպտվել, ունեզրկվել: Ավելին, երիտթուրքերն ու քեմալականները գրեթե նույնականացված են պապի անցումը մի թևից մյուս թև հեշտ ու բնականոն է թվում: Այս ամենը, սակայն, պարզ գրված չէ, այս ամենը պետք է տեսնել տողատակերում: Գրականագետ Լ. Անդերսոնը գրում է. «Տեքստն (ի նկատի ունի Ջ. Շենոջաքի «Վտանգավոր բարեկամությունը») երբեք հստակ չի ներկայացնում 1915 թ. Հայոց Ցեղասպանությունը: Սակայն այն առաջինն է ներկայացնում հայերի տեղահանության ցուցակները»²⁶: Թերևս Ջ. Շենոջաքը միտումնավոր չի տալիս պատրաստի լուծումներ՝ թույլ տալով, որ ամեն մարդ ինքն իր համար որոշի հնարավոր հանգուցալուծումը: Կամ հեղինակն ինքն էլ չգիտի, թե որն է բարդագույն գլուխկոտրուկի բանալին:

Այսպիսով, Ջ. Շենոջաքի «Վտանգավոր բարեկամություն» վեպը յուրօրինակ անդրադարձ է Հայոց Ցեղասպանության թեմային: Գրքում թեև քողարկված, բայց ներկայացված են Հայոց Ցեղասպանության հիմնական պատկերները: Գրքում չկա որևէ քննադատություն, բացասական վերաբերմունք, բայց ստահոտ ժխտողականություն ու խեղաթյուրում էլ չկա:

Հարկ է նշել, որ Հայոց Ցեղասպանությանը վերաբերող անդրադարձներ հանդիպում ենք Ջաֆեր Շենոջաքի նաև այլ ստեղծագործություններում: Օրինակ, նրա «Ուր ենք գնում» վեպի գլխավոր հերոսի՝ արվեստի գործերի ոչնչացումով զբաղվող թուրք երիտասարդ Ջումեյթի երագների կինը՝ Լարան, ով փոքր հասակում իրեն դայակություն է արել, ծագումով հայ է: Հեղինակը ներկայացնում է Լարայի կյանքի պատմությունը: Նրան գտել են գնչուներն արևելքի լքված գյուղե-

---

²⁶ Adelson L. A., *The Turkish Turn in Contemporary German Literature: Toward a New Critical Grammar of Migration*. New York, Palgrave Macmillan, 2005, p. 108.

րից մեկի ավիրված եկեղեցու դռան մոտ սարսափելի ցրտից կիսատ-պռատ պաշտպանող մի ծածկոցի մեջ փաթաթված: Երեխայի կենդանի մնալն արդեն հրաշք պետք է համարվի: Գնչունները նրան որոշ ժամանակ իրենց հետ պահելուց հետո վաճառել են²⁷: Շատ դառը օրեր է ապրել Լարան և որ ամենասարսափելին է ութ տարեկանում, երբ Անկարայում մի վաճառականի տանն էր ապրում, ենթարկվել է դաժան սեռական բռնությունների, որի բաց նկարագրությունը տրվում է գրքում²⁸:

Այսպես, ձեռքից ձեռք անցնելով, 15 տարեկանում Լարան հասել է Ջումեյթի տուն: Ջումեյթի ընտանիքում ապրած տարիները Լարայի համար ամենաերջանիկն են եղել: Այդտեղից էլ, սակայն, ստիպված հեռացել է. «... օդանավակայանի ճանապարհին փողոցները դատարկ էին, քանդոտված: Նկատեց, որ հայերին և հույներին պատկանող կամ այդպիսիք համարվող խանութները կողոպտված են...»²⁹ Ինքնաթիռ նստելիս հասկացավ, որ Ստամբուլ այլևս երբեք չի վերադառնալու: Այո՛, այո՛, մի ժամանակ իր ընտանիքի հայրենիքը համարվող, սակայն այժմ արդեն նրան չընդունող, օտարի աչքով նայող այս երկիր չէր վերադառնալու»³⁰: Լարայի հանկարծակի հեռանալու գաղտնիքն այդպես էլ չբացահայտված է մնում: Արդեն մեծահասակ Ջումեյթն հիշում է, որ մայրը Լարայի գնալու մասին իր հարցին շատ խորհրդավոր տեսքով պատասխանել է, որ Լարայի համար ուրիշ երկրում ապրելն ավելի լավ կլինի, քանի որ նա հայ է³¹: Նույնիսկ տարիներ հետո Թուրքիայի հետ կապերը լիովին կտրած Ջումեյթի համար այս փաստն անհասկանալի է մնում: Լարայի կերպարը

---

²⁷ Şenocak Z., Yolculuk Nereye, İstanbul, 2007, s. 37.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 31-32:

²⁹ Հավանաբար ի նկատի ունի 1955 թ. սեպտեմբերի 6-7-ի պոգրոմները:

³⁰ Şenocak Z., նշվ. աշխ., էջ 36:

³¹ Նույն տեղում, էջ 40:

ներկայացնելով՝ Զ. Շենոջաքը փաստորեն ներկայացնում է հազարավոր հայ երեխաների ճակատագիրը, որոնք դատապարտված են եղել կիսաստրկական կարգավիճակով ապրել թուրքերի ու քրդերի տանը, իրենց ուսերին կրել կենցաղի ծանր բեռը և նույնիսկ դառնալ նրանց սեռական ստրուկները:

Լարայի պատմության մեջ ուշագրավ է այն, որ տարիներ անց նրան հաջողվում է Փարիզում գտնել իր մորն ու մինչև վերջինիս մահը վայելել այն սերն ու ջերմությունը, որ երբեք չէր տեսել: «Այդ երկու տարիները Լարայի կյանքի ամենակարևոր փուլն էին: Մոր հետ երկար-երկար խոսակցությունների ընթացքում ճանաչեց ընտանեկան նկարին պատկերված շատ դեմքեր, բազմիցս լսեց այդ դեմքերի անուններն ու պատմությունները, նրանց տեղավորեց իր հիշողության մեջ և վերգտավ իր ինքնությունը, որի մասին տարիներ շարունակ անտեղյակ էր եղել»³²: Ցեղասպանությունից հետո մասնատված ընտանիքների կարևորագույն հարցն էլ՝ վերամիավորումը և ինքնաճանաչումը փաստորեն դուրս չի մնում թուրք գրողի ուշադրությունից:

Զ. Շենոջաքի Հայոց ցեղասպանությանը կատարած անդրադարձների մասին խոսելիս, կցանկանայինք ներկայացնել նաև 2005 թ. գերմանական թերթերից մեկում տպագրված «Ժխտված ցեղասպանություն» հոդվածին³³: Եթե վեպերում ցեղասպանությունը ներկայացված է մի տեսակ քողարկված, ապա հոդվածում Զ. Շենոջաքը գրում է, որ Հայոց ցեղասպանության հարցում թուրքական մերժողականությունը, առավել ևս հայկական սփյուռքին ազգայնականության մեջ մեղադրելու փորձերը բացահայտ անամոթություն են: Նա շեշտում է, որ Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության ճանաչումը հույժ կարևոր է և ոչ մի դեպքում չի կարող փոխարինվել

---

³² Նույն տեղում, էջ 35:

³³ Հոդվածի ամբողջական տարբերակն հասանելի է <http://www.signandsight.com/features/154.html> կայքում:

քննարկումներով կամ պատմաբանների տված գնահատականներով: Հեղինակը սակայն ցավով նշում է, որ ժխտողականությունն այնքան խորն է արմատավորվել թուրք հասարակության մեջ, որ դրանից հրաժարվելը դարձել է ինքդ քեզ դավաճանելու պես մի բան: Ամենից շատ Ձ. Շենջաքին անհանգստացնում է այն փաստը, որ թուրքական իշխանություններն հայերի ողբերգությունն օգտագործում են Գերմանիայում թուրքական ազգայնականությունը բորբոքելու համար: Նման վերաբերմունքը սխալ և անթույլատրելի որակելով՝ մտավորականը դա համարում է արտերկրում բնակվող թուրքերի իրական խնդիրների նկատմամբ կատարյալ անտարբերություն և նրանց միայն սեփական շահերը առաջ տանելու գործիքի վերածելու փորձ: Իսկապես, երբ դիտարկում ենք թուրքական սփյուռքի հետ կապված պաշտոնական Անկարայի հայտարարությունները, ապա պարզ է դառնում, որ վերջինս սփյուռքը համարում է որպես բացառապես պրո-թուրքական գաղափարներն առաջ տանելու միջոց, թուրքական մշակույթի ազդեցությունը ավելացնելու հարթակ:

Ձ. Շենջաքը անդրադառնում է նաև Թուրքիայի ապագայի հարցին, նկատի ունենալով, հավանաբար, նաև ԵՄ անդամակցումը: Նա գրում է, որ եթե հասարակությունն ի վիճակի չի ընդունել, քննադատել նման չափերի հանցագործությունը և հրաժարվում է մեղավորություն կամ գոնե պատասխանատվություն ճանաչել, ապա նույն հանցանքի կրկնությունը բացառված չէ: Հիշելու կարողություն չունեցող հասարակությունը դատապարտված է անցյալի սխալներում բանտարկված մնալուն: Նման վճիռը շատ ավելի դաժան է, քան ցանկացած դատավարություն, որ կարող է բաժին ընկնել մի կառավարության: XXI դարում թուրքական հասարակությունը, եթե ուզում է եվրոպացիների շրջանում ընդունված լինել, չի կարող այլևս թույլ տալ իրեն այս փտած ու կոպիտ պատմական խեղաթյուրումը: Թուրքերը չեն կարող պահանջել, որ

մյուսներն ընդունեն իրենց պատմությունը, երբ իրենք անձամբ կարող են հավատալ միայն իրենց իսկ հորինած տարբերակին:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Հայոց ցեղասպանության թեման իր արտացոլումն է գտել նաև Էմինե Սևգի Օզդամարի ստեղծագործություններում: Ի տարբերություն Ջ. Շենոջաքի, Է. Ս. Օզդամարն, ապրելով իր գիտակից կյանքի մեծ մասը Թուրքիայում և այնտեղի միջավայրին շատ լավ ծանոթ լինելով, իր ստեղծագործություններում հիմնականում անդրադառնում է թուրքական իրականությանը կամ գոնե խնդիրները ներկայացնում սովորական թուրքի տեսանկյունից: Նրա ստեղծագործություններից անպակաս են Թուրքիայի խուլ գյուղերն իրենց սնապաշտ կենցաղով, Ստամբուլն իր աղմկոտ փողոցներով և ընդհանրապես Թուրքիան այնպես, ինչպես որ կա: Գերմաներենով գրված Է. Ս. Օզդամարի վեպերում հատուկ տեղ ունեն թուրքական առածներն ու ասացվածքները, որոնք գերմաներեն ուղիղ թարգմանությամբ հատուկ համ ու հոտ են տալիս նրա գրքերին՝ առանձնացնելով նրան այլ թուրք գրողներից:

Է. Ս. Օզդամարի ստեղծագործություններում Հայոց ցեղասպանությունը ոչ թե այուժեի բաղադրիչ մասն է, այլ կարծես հերոսների կյանքի լուսանցքներում մնացած դրվագ: Երբ կարդում ես նրա գրքերը, տպավորություն է ստեղծվում, որ ցեղասպանության հիշողությունը կարող է ցանկացած թուրք ընտանիքի անցյալի մի մասը լինել՝ հատկապես եթե այդ ընտանիքը սերում է Թուրքիայի արևելյան նահանգներից: Է. Ս. Օզդամարն ցեղասպանությունը ներկայացնում է որպես իր տատի և պապի կենսագրության փոքրիկ, բայց անբաժանելի հատված: Ընդ որում, ցեղասպանությանը վերաբերող մեկերկու դրվագ կրկնվում է հեղինակի կյանքի տարբեր էտապներ ներկայացնող ինքնակենսագրական վեպերում ու պատմվածքներում:

Է. Ս. Օզդամարի հորական տատը ծագումով Կապադովկիայից է եղել, ուր մեծ թվով հայեր են բնակվել: Ցեղասպանության ժամանակ երիտասարդ աղջիկը ականատես է եղել սպանդի և դաժանությունների: Տասնամյակներ անց ցեղասպանության պատկերներն հանգիստ չեն տալիս յոթ երեխա կորցրած այս կնոջը: Ուստի զարմանալի չէ, որ տատի մասին խոսելիս, Է. Ս. Օզդամարը ամեն անգամ մեջբերում է հետևյալ տողերը. «Տատս հանկարծակի վեր էր թռչում տեղից, վազում պատուհանի մոտ ու գոռում. «Աբոոո՛, Աբոոոոոո՛, Աբոոոո՛, Աբոոոո՛, հայ հարսներն ինչպես իրենց կամուրջներից գցեցին: Հետո նորից տեղն էր նստում»³⁴: Մեկ-երկու կարճ նախադասությունն էլ բավական է, որ ընթերցողի աչքի առաջ հառնեն Հայոց ցեղասպանության սարսափազդու տեսիլքները: Է. Ս. Օզդամարի վկայությամբ, տատը իրեն պարտավոր էր զգում նաև օգնել Ստամբուլի իրենց բնակարանի շրջակայքում բնակվող հայերին: Հատկապես հաճախ է հեղինակը հիշատակում իրենցից մի քանի տուն այն կողմ նկուղում բնակվող ծեր հայուհուն, ով գրպանում միշտ չոր հաց էր պահում, որպեսզի սովից չմեռնի, եթե նորից ստիպված լինի քարանձավում թաքնվել³⁵: Օրինաչափ և բնական է, որ ոչ մի պաշտոնական ժխտողականություն չի կարողացել ջնջել մարդկային հիշողություններն ու անգամ ցեղասպանությունից տարիներ անց թուրքերի մի փոքրիկ հատված գոնե շարունակել է ապրել մեղքի ու ամոթի զգացումով:

Եթե Է. Ս. Օզդամարի հորական տատը պարզապես ողբերգական դեպքերի ականատեսն էր եղել և ամբողջ կյանքում փորձում էր ինչ-որ կերպ օգնել հայերին և աղոթում էր զոհերի հոգիների հանգստության համար, ապա մորական

---

³⁴ Özdamar E.S., *Hayat Bir Kervansaray İki Kapısı Var Birinden Girdim Birinden Çıktım*, İstanbul, 2007, s. 45.

³⁵ Özdamar E.S., *Tuhaf Yıldızlar Dünyaya Bakıyorlar Gözlerini Kırpmadan*, İstanbul, 2012, s. 194.

պապը իրադարձությունների թռուրտում է եղել: Գրողը իր մոր խոսքերից պատմում է, որ պատերազմի տարիներին նա ևս ներգարվված է եղել հայերի տեղահանության գործին: Կոտորածի ժամանակ տեսել է կամրջից գետը նետվել ցանկացող հայուհուն և փրկել նրան: Է. Ս. Օզդամարի մայրն այսպես է բնորոշում հորը. «Դաժան մարդ չէր: Երիտասարդ հայ աղջկան կոտորածից փրկելու դիմաց երկրորդ անգամ ամուսնացավ նրա հետ»: Սակայն աղջիկն այդպես էլ չի կարողանում հաշտվել իր ճակատագրի հետ, ամուսնուն չի ներում, իսկ տեղահանության ժամանակ ապրած վախերն անհետևանք չեն անցնում: Նրա հոգեկան աշխարհը խանգարվում է: Գրողի մայրը պատմում է. «Հայ մայրս կարծում էր հողը կրակից է, վախից բակ դուրս չէր գալիս, միշտ տանն էր մնում: Հավատացեք ինձ, հայրս կրակը պակասեցնելու համար նրա ոտքերը սառը ջրով լվանում էր»³⁶: Նույնիսկ սիրո նման արտահայտումները չեն ստիպում նրան ներել ամուսնուն կամ գոնե խոսել նրա հետ: Միայն մահից առաջ աղջկան ասում է, որ հորը փոխանցի. «Ասա նրան ներել եմ, ազատ է»³⁷: Այս պատմությունը կրկին ներկայացնում է ցեղասպանության ժամանակ հայ կանանց անելանելի վիճակը, թուրք, քուրդ ու արաբ տղամարդկանց բարեհաճությունից կախված լինելը, հազարավոր խեղված ճակատագրերի չքնարկված, չիմացված մնալը:

Հայոց ցեղասպանությանը և առհասարակ Թուրքիայի հայության խնդիրներին է. Ս. Օզդամարն անդրադառնում է նաև Հրանտ Դինքի սպանության կապակցությամբ գրված իր հոդվածում: Հոդվածը սկսվում է հետևյալ պատկերով. «Սևացավ ծովը... Բեռլինյան տաքսի եմ նստել: Ձեռքիս՝ բաց թերթ: Թերթում մի դիակ: Այնտեղ պառկած է, մեջքով դեպի ինձ: Հրանտ Դինքի մեջքն է: Սպանել են: Մի հունվարյան օր, Ստամբու-

---

³⁶ Özdamar E.S., Hayat..., s. 228.

³⁷ Նույն տեղում:

լում: Ո՛չ Հրանտ Դինք, ո՛չ Հրանտ Դինք, այս երկրում աղավ-
նիներին սպանում են»³⁸: Այնուհետև գրողը սկսում է երևա-
կայության մեջ երկխոսել Սև ծովի հետ: Ծովը լալիս է. «Ամեն
արցունքում մի դիակ կա, անգույն և հագացող: Ինչքա՛ն ժա-
մանակ է, գերեզման չունեցող դիակների հետ է ապրում: Այս-
տեղ մնացեք, իմ մեջ այնքան մահ կա որ... Պոնտոսի հույներ,
հայեր, թուրքեր, արաբներ, հռոմեացիներ, սկյութներ, մաք-
րոններ, քոլիներ, քարդուքներ, վրացիներ, արխագներ...
նրանց երեսներին նայեք: Շուրթերը դեռ գյուղերի անուններն
են մրմնջում: Լսեք, լսեք»³⁹: Ծովը դիմում է մարդկանց. «Էհ,
ափերիս մոտ այժմ ապրող թուրքեր, Պոնտոսի հույները, հա-
յերը չկան, ձեր արյունը ավելի մաքո՞ւր է, ձեր արյունը մաքր-
վե՞լ է»⁴⁰:

Երևակայական երկխոսությունից գրողն անցնում է լրիվ
իրական գրույցի տաքսու վարորդի հետ: Վարորդն ասում է.
«Ես էլ լաց եղա, քույրիկ⁴¹: Ամաչում եմ, որ մարդասպանը Սև
ծովի կողմերից է: Ես էլ եմ Սև ծովից: Հրանտ Դինքը նրանց
ի՞նչ է արել: Այդ ֆաշիստը չի կարող սևծովցի լինել: Մենք
ֆաշիստ չենք⁴²... Բայց եթե այդպես է, ուրեմն ես այլևս թուրք
չեմ»⁴³: Տաքսիստը շարունակում է. «Ո՞վ գիտի, Ստամբուլի
հայերն ու հրեաները ինչքան են վախենում: Իսկ նրանց
պետք է պաշտպանել: Նրանք մեր դեմոկրատիայի երաշխիքն
են: Եթե մեր հայերին ու քրդերին չկարողացանք պաշտպա-
նել, Թուրքիան ԵՄ ինչպե՞ս կմտնի»⁴⁴: Է. Ս. Օզդամարի
ստեղծագործություններում ներկայացված դրվագներն ու
դրանց մեկնաբանությունները, կարծում ենք, Հայոց ցեղաս-

---

³⁸ Özdamar E.S, Aynadaki Avlu, İstanbul, 2012, s. 130.

³⁹ Նույն տեղում, էջ 132:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 133:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում, էջ 134:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Նույն տեղում:

պանության խնդրի գրական արտացոլման հետաքրքիր և ուշադրության արժանի մոտեցումներ են:

Հայոց ցեղասպանության անբաժան մասը հանդիսացող բռնի իսլամացումներն գեղարվեստի նյութ է դարձրել Թուրքիայից Գերմանիա մեկնած, բայց ծագումով քուրդ Քեմալ Յալչընը: Եթե Ջ. Շենոջաքը և Է. Ս. Օզդամարը ցեղասպանության թեմային անդրադառնում են հպանցիկ, փոքրիկ նկարագրությունների ձևով, ապա Ք. Յալչընի «Քեզնով է ուրախանում սիրտս», «Սարը գելին» վեպերում և «Անատոլիայի գավակները. 100-ամյակի վկաները» փաստագրական-գեղարվեստական գրքում մանրակրկիտ ձևով ներկայացված է իսլամացված հայերի կյանքը, նրանց կրած զրկանքներն ու կորցրած երազանքները, Ցեղասպանությունից մազապուրծ հայերի նկատմամբ թուրքական պետության վարած հետագա քաղաքականությունը:

«Սարը գելին» վեպում ներկայացված Քյոլնում բնակվող Ադյամանցի մի քուրդ ընտանիքի պատմության համատեքստում բացահայտվում է թուրքական պետության վարած իսլամացման քաղաքականության ողջ խորությունը և այն կրողների ողբերգությունը, որ չի փարատվում նույնիսկ ցեղասպանությունից մեկ դար անց: Գրքի հերոսուհին՝ Շիրինը, դպրոցահասակ տարիքում է իմանում իր հայ լինելու մասին: Հայրը՝ հաջր Իբրահիմն է նրան պատմում. «Աղջիկս, մի ժամանակ մեծ աղետ է եղել, մեր հայ նախնիների մեծ մասը մահացել, սպանվել է... Ես էլ հաստատ չգիտեմ: Եղել անցել է: Կենդանի մնացողները փրկվելու, ապրելու համար իսլամ են ընդունել... Ցերեկը մզկիթ էին գնում, գիշերները տանը գաղտնի-գաղտնի խաչակնքվում... Մի օր չէ, երկու օր չէ... Մարդիկ, որոնք ամբողջ կյանքը ստիպված են շրջապատի մարդկանցից թաքուն ապրել... Ահա մենք այդ մարդկանցից ենք: Իրար գիտենք: Ասեմ հայ ենք, հայ չենք, ասեմ մուսուլման ենք, մուսուլման էլ չենք: Մենք ահա այս բախտի մարդիկ

ենք... Ազգուտակով, ցեղով, արմատով հայ ենք, լեզվով՝ քուրդ, կրոնով՝ մուսուլման: Մարդ առանց իր ցանկության ինչքան կարող է մուսուլման լինել, այդ չափով էլ մուսուլման ենք»⁴⁵: Աղջկա համար վերջապես պարզ է դառնում, թե ովքե՞ր էին այն տարօրինակ «մերոնք», որոնք ժամանակ առ ժամանակ իրենց տուն էին գալիս, և ով, ծնողների հետ խոսելիս, աչքերով խոսելու տարօրինակ, բոլորի համար անհասկանալի, գաղտնի լեզու էին օգտագործում⁴⁶: Շիրինը, սակայն, չի հասկանում գաղտնի, ծպտված ապրելու իմաստը: Հայրը բացատրում է. «Նույնիսկ Գերմանիայում ապրելիս մարդ պիտի մտածի Թուրքիայում մնացած բարեկամների մասին: Այս տարիքին եմ հասել, դեռ միջիցս վախը չեմ կարողանում վերացնել: Չուզեցի, դուք էլ վախի մեջ մեծանաք»⁴⁷: Թուրքիայում տիրող վախի, անվստահության մթնոլորտն էլ ավելի ակնառու է դառնում, երբ Շիրինն արձակուրդներին գնում է Ադրյաման. հարազատներն անընդհատ խնդրում են նրան զգույշ արտահայտվել, ոչ ոքի չվստահել: Չորս կողմից նրան ասում են. «Աման, աղջիկս, նա տաճիկ է: Մի՛ վստահիր», «Աման, Շիրին, նա մերոնցից չի, լռիր», «Աղջիկս, ձագուկս, այստեղ Գերմանիա չէ: Շատ ուշադիր եղիր, ո՛ր ես գնում, ի՞նչ ես ասում»⁴⁸:

Ադրյամանցի ծպտյալ հայ-հերոսների պատմությունների միջոցով հեղինակը ներկայացնում է ցեղասպանության հետևանքները: Շիրինը հարազատներից իմանում է, որ տեղի հարուստների ունեցվածքի մեծ մասը հայերին է պատկանել: «Չկարծես, որ այդ տաճիկի հարստությունը հորից է մնացել: Հայ Հակոբի ունեցվածքով հարուստ դարձավ: Սակայն հարամ ունեցվածքը հալալ չի լինում: Աստված տա, մի օր մի

⁴⁵ Yalçın K., Sarı Gelin, İstanbul, 2005, s. 59.

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 49:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 62:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 94:

ցավի գա, սատկի» կամ «Մի նայի այն աղայի գլուխ գովալուն: Հայ աքսորյալների քարավանները կողոպտողների ղեկավարներից է եղել: Հայերի ոսկիները կարասներով է տուն բերել: Բայց Աստված ամեն ինչ գիտի, մի օր պատիժը կստանա»⁴⁹:

«Անատոլիայի գավակները. 100-ամյակի վկաները» գրքում տեղ է գտել Գերմանիայի Հայոց թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Բեքչյանի պատմությունը: «Ես բարեկամներ, քեռիներ, պապիկներ, տատիկներ չունեի: Նախանձում էի տատիկ-պապիկ ունեցող երեխաներին: «Մայրիկ, իմ տատիկ, պապիկներն ո՞ր են», - հարցնում էի: Մայրս կամ լռում էր, կամ էլ պատասխանում. «Մահացել են»: Ու սկսում էր լացել: Ոչ մի բան չէի հասկանում»⁵⁰: Երբ 18 տարեկան դարձա, մայրս ասաց, որ մի շարք հիշողություններ ունի, բայց ինձ չի ուզում պատմել, որ չտխրեցնի: Երբ պնդեցի. «Պատմիր դառը հիշողություններդ, ես էլ եմ ուզում իմանալ», պատմեց: «Որդիս,- ասաց,- իմ կողմը հարուստ, շատ մեծ ընտանիք էր»: 8-9 քեռի ունեիր: 1915 թ. նրանք աքսորվեցին և նրանցից լուր էլ չեղավ: Մայրս, այս դառը հիշողություններն պատմելիս, սակայն չասաց, թե ինքն ու հայրս ինչպես են փրկվել: Մի քանի անգամ հարցրի: Ասաց. «Ոչ դու հարցրու, ոչ էլ ես ասեմ»⁵¹:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Հայոց ցեղասպանության խնդիրը 1990-ականների սկզբից եղել է գերմանաբնակ թուրքերի առաջադեմ որոշ ներկայացուցիչների ուշադրության ոլորտում: Թուրք գրողների երբեմն մանրամասն, երբեմն էլ հպանցիկ անդրադարձները մի կողմից մասնագետներին ուսումնասիրման համար բավական հետաքրքիր նյութ են տալիս, մյուս կողմից էլ հասարակ գերմանացի կամ թուրք ընթերցողին թույլ են տալիս ծանոթանալ XX դարասկզբի մեծ ողբերգության առանձին դրվագների հետ:

---

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 95:

⁵⁰ Yalçın K., Anadolu'nun Evlatları: Yüz yılın Tanıkları, Köln, 2008, s. 112.

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 113:

ТЕМАТИКА ГЕНОЦИДА АРМЯН В РАБОТАХ ТУРЕЦКИХ ПИСАТЕЛЕЙ ГЕРМАНИИ

Наира Погосян
(резюме)

С начала 1990-ых годов тема Геноцида армян, несмотря на существующее в Турции строгое табу, нашла свое отражение в работах турецких писателей Германии. К этой теме обращаются такие известные представители турецкой общины Германии, как Зафер Щеноджак и Эмине Севги Оздамар. Они создают реалистичные картины массовой резни и гонений армян. Исследование работ этих писателей является актуальным, в особенности, в свете усиливающегося антиармянского лоббинга турецкой общины Германии.

THE SUBJECT OF ARMENIAN GENOCIDE IN THE WORKS OF TURKISH-GERMAN WRITERS

Naira Poghosyan
(summary)

From the early 90s the subject of Armenian Genocide was reflected in the works of Turkish –German writers despite of strict taboo on discussing it in Turkey. Such famous authors as Emine Sevgi Ozdamar and Zafer Shenocak refer to this subject. They create realistic pictures of massacres and deportation of Armenians. Investigation of the works of these writers is especially important in the light of increasing Anti-Armenian lobbying activity of the Turkish community of Germany.